

DEMOGRAFSKA POSTTRANZICIJSKA ETAPA U ZAPADNOJ EUROPI – OBILJEŽJA I ČIMBENICI (RAZDOBLJE 1960. – 2010. GODINE)

Predmet je ovoga rada teorijska i demografsko-analitička obrada posttranzicijske etape u razvoju stanovništva u izabranim zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe u razdoblju 1960. – 2010. godine. Polazeći od teorije demografske tranzicije i podjele razvoja stanovništva u tri razvojne etape, sažeto su prikazane bitne demografske značajke etape demografske tranzicije, koje su usko vezane uz opći proces razvoja društva, napose uz proces njegove modernizacije. Prezentirana je zatim analitička raščlamba i razrada posttranzicijske etape, napose njezino bitno demografsko obilježje – smanjivanje nataliteta/fertiliteta u razdoblju 1960. – 2010. po pojedinim desetljećima; zatim su analizirani čimbenici koji u novim postindustrijskim razvojnim uvjetima europskih razvijenih zemalja djeluju na smanjivanje nataliteta/fertiliteta te ekonomsko-socijalne i vrijednosne determinante tog smanjivanja. Poseban osvrt dan je na obrat koji se dogodio u dotadašnjem općem trendu smanjivanja nataliteta/fertiliteta, koji se odnosi na njegov porast u posljednjem desetljeću razmatranog pedesetogodišnjeg razdoblja (2000. – 2010. godine).

Ključne riječi: demografska tranzicija, posttranzicijska etapa, druga demografska tranzicija, reprodukcija stanovništva, totalna stopa fertiliteta, nulti rast stanovništva

Uvod

U različitim civilizacijama u okviru različitih socijalnoekonomskih, geografskih, kulturoloških i drugih uvjeta i čimbenika, postojali su različiti režimi reprodukcije stanovništva. Stoga razne civilizacije, zbog navedenih različitih uvjeta u kojima su egzistirale i različitog kulturnog nasljeđa i tradicije, pokazuju različita obilježja razvoja stanovništva i imaju različite demografske historije. U vezi s time S. *Huntington* (1997.) podvlači da je svaka civilizacija „obdarena različitom demografskom historijom i tradicijom“. Konceptualni okvir teorije demografske tranzicije, razvijen u 20. stoljeću (*Landry, Notestein, Thompson*), temelji se na uvjetima života i rada u tadašnjoj zapadnoeuropskoj civilizaciji. Detaljno

su taj okvir i pretpostavke teorije demografske tranzicije razvili i empirijski razradili demografi Ansley Coale i Cotts Watkins u svom kapitalnom djelu (tzv. princetonskom projektu) pod naslovom *The Decline of Fertility in Europe*, publiciranom 1986. godine,¹ koje obrađuje demografsko-statističke i demografsko-povijesne podatke pojedinih zemalja zapadne i sjeverozapadne Europe za razdoblje od oko jednog stoljeća (između 1880-ih i 1980-ih godina). Posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva tih zemalja, posljednja etapa u troetapnom modelu razvoja stanovništva, ima u tom kontekstu posebne značajke.

Demografska tranzicija i demografska razvojna paradigma

Povijest suvremenog čovječanstva obilježavaju brojni procesi koje obuhvaća globalni proces modernizacije društva i njegovi sastavni procesi – industrijalizacija gospodarstva, urbanizacija naselja, poboljšanje zdravstvene zaštite (preventivne i kurativne) i širenje obrazovanja. Povijesni fenomeni globalnog procesa modernizacije društva izražavaju se i u promjenama u području reprodukcije stanovništva, preko procesa demografske tranzicije, koji je bitna sastavnica i pojavni oblik ukupnog procesa modernizacije. Teorijsko-metodologijska konceptualizacija demografskih razvojnih tokova u okviru modela etapnog razvoja stanovništva, koje postulira teorija demografske tranzicije, osobito onih podetapa koje su sastavnica etape demografske tranzicije, izgrađena je tijekom 20. stoljeća. (Landry 1909., 1934., 1949.; Notestein 1944., 1950., 1953.; Thompson 1944., 1963.)

Bitnu pretpostavku na kojoj se temelji teorija demografske tranzicije, koja je i empirijski potvrđena, čini uska povezanost promjena sastavnica prirodnog kretanja stanovništva (nataliteta/fertiliteta i mortaliteta) s čimbenicima ekonomsko-socijalnog i kulturnog razvoja određene zemlje. Na tome se temelji *demografska razvojna paradigma*. Eksplicite rečeno, demografske su promjene bitno determinirane promjenama koje se događaju u ekonomskom, društvenom, kulturnom, zdravstvenom i tehničko-tehnološkom razvoju. U složenom sklopu djelovanja navedenih čimbenika demografska razvojna paradigma podrazumijeva, gledano prema smjeru veze, postojanje recipročne povezanosti i interakcije između promjena u endogenim demografskim varijablama (koje reprezentiraju demografsko ponašanje) i ekonomsko-socijalnim promjenama u najširem smislu toga pojma.² Pri tome svaka promjena u jednom od gore navedenih čimbenika dje-

¹ Vidjeti: A.Coale, S.Cotts Watkins, *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton 1986.

² Nizozemski demograf van de Kaa podvlači da socijalne promjene (u širem smislu) obuhvaćaju promjene u strukturi (ekonomija, okoliš, nivo urbanizacije, itd.), u kulturi (religija, sustav vrednota, obrazovanje i dr.), i u tehnologiji (komuniciranje, sredstva planiranja obitelji i sl.). (Van de Kaa, 2008., str. 27).

luje na sve ostale čimbenikom dakle i na sam demografski razvoj, pa se jačina tendencije prema demografskoj ravnoteži (nataliteta i mortaliteta) razlikuje od zemlje do zemlje, ovisno o postojećim specifičnim ekonomsko-socijalnim, kulturnim i demografskim obilježjima određenog područja ili regije.

Istraživanja su pokazala da pojedina društva neminovno prolaze kroz određene etape/podetape demografskih promjena u vitalnim stopama,³ koje usporedno s ekonomsko-socijalnim i kulturnim promjenama u svijetu, dolaze do izražaja ne samo u razvijenim zemljama već i u većini zemalja u razvoju. Predviđanje demografskih promjena, kolikogod one bile pod utjecajem relativno čvrstih zakonitosti demografskog razvoja realno predvidive, ipak je *in ultima linea* neizvjesno, kao i predviđanje budućnosti uopće. Na dugi rok ništa nije definitivno zadano i strogo predvidivo, sve može biti drukčije. Opći trend promjene smjera i brojčane razine stopa nataliteta i mortaliteta temelji se na empirijski ustanovljenom i znanstvenim argumentima obrazloženom kretanju sastavnica prirodne dinamike stanovništva, inkorporiranom u podetapama koje obilježavaju proces, odnosno etapu demografske tranzicije. Identificiranje demografske tranzicije kao općeg puta budućih promjena u smjeru i brojčanoj razini nataliteta i mortaliteta znanstveno je relevantno, jer omogućava spoznaju društveno-ekonomskog i socio-kulturnog ambijenta i konteksta promjena do kojih dolazi ili do kojih će doći u pojedinim zemljama ili grupama zemalja u svijetu, koje se nalaze na različitom stupnju demografskog i ekonomsko-socijalnog razvoja.

Demografska tranzicija svjetski je proces, odnosno globalni demografski fenomen.⁴ U prilog razmatranju demografske tranzicije kao svjetskog procesa govori činjenica da je do demografske tranzicije došlo, prije ili kasnije, kod stanovništva svih onih zemalja koje su doživjele određenu razinu ekonomskog i društvenog razvoja, u okviru određenih razvojnih uvjeta koji se odnose na geografsku lokaciju, religijska, tradicijska, nacionalna, kulturna i druga obilježja njihovih populacija. Činjenica da se još danas različiti dijelovi svijeta nalaze u raznim etapama razvoja stanovništva, a etapa demografske tranzicije u svojim različitim podetapama omogućava da se predvidi budući tijek toga procesa u svim onim zemljama u razvoju u kojima etapa demografske tranzicije tek započinje ili je u tijeku pojedina njezina podetapa (rana, centralna ili kasna tranzicijska podetapa).

³ A. Thronton (1995.) naziva ih „prirodne i uniformne sekvence promjena“ (Cit. prema van de Kaa, NIDI, 2008/1, str. 129).

⁴ Vidjeti detaljnije: Notestein 1944., 1950., 1953; Thompson 1944., 1963.

Takvo razmišljanje i empirijska potvrda da su se dogodile susljedne etape/podetape u razvoju stanovništva u užem smislu⁵ izraženo je u svjetskim razmjerima na brojnim svjetskim konferencijama o stanovništvu, a napose onim pod pokroviteljstvom Ujedinjenih naroda u drugoj polovici 20. stoljeća. One su formulirale populacijsku politiku ponajprije za grupu zemalja u razvoju, na načelima sadržanim u svojim završnim dokumentima, kao što su Svjetski plan akcije u području stanovništva (Bukurešt 1974.) i Program akcije prihvaćen na svjetskoj konferenciji o stanovništvu i razvoju u Kairu 1994. godine. Cilj je tih dokumenata da demografske promjene, napose demografsku tranziciju, ponajprije u području nataliteta/fertiliteta, treba u zemljama u razvoju usmjeriti u pravcu njegova bržeg snižavanja, što pridonosi, uz ostale iste uvjete, ubrzanju ekonomskog i društvenog razvoja tih zemalja⁶, odnosno smanjenju veličine demografskih investicija potrebnih za njihov razvoj.

Proces demografske tranzicije podrazumijeva radikalne promjene u karakteristikama reprodukcije stanovništva koje se događaju povezano s procesom modernizacije društva, napose s obzirom na njegovo djelovanje na korjenite promjene u uvjetima rada i života obitelji kao temeljne zajednice života i rada njezinih pojedinih članova, u različitim ekonomsko-socijalnim i socio-kulturnim uvjetima. Demografsku tranziciju bitno obilježava proces transformacije tradicionalnog u moderni tip reprodukcije stanovništva, odnosno prijelaz iz predtranzicijske etape u posttranzicijsku etapu u razvoju stanovništva. Predtranzicijsku etapu obilježavaju visoke stope nataliteta i mortaliteta (prosječno oko 40 živorođene djece, odnosno oko 40 umrlih osoba na 1.000 stanovnika) određene primarno biološkim čimbenicima i primitivnim oblicima proizvodnje, prirodne potrošnje i načina života pretežno u predagrarnim i u agrarnim društvima. Posttranzicijsku etapu obilježavaju niske stope nataliteta, odnosno mortaliteta (ispod 14 promila) koje su određene ne samo ekonomsko-socijalnim čimbenicima, već na tom višem stupnju ukupnog razvoja primarno socio-psihološkim i socio-kulturnim uvjetima i čimbenicima te zdravstvenim uvjetima života i rada u visokorazvijenom postindustrijskom društvu. Između navedene dvije etape dogodila se etapa demografske tranzicije.

⁵ Pod pojmom *razvoj stanovništva* (u užem smislu) podrazumijevaju se demografske promjene koje u određenoj zemlji nastaju u ukupnom kretanju stanovništva i u njegovim strukturama isključivo pod utjecajem sastavnica prirodnog kretanja (nataliteta/fertiliteta) i mortaliteta. (Wertheimer-Baletić, 1999).

⁶ Vidjeti: Svjetski plan akcije u području stanovništva donesen na svjetskoj populacijskoj konferenciji pod pokroviteljstvom Ujedinjenih Naroda u Bukureštu 1974. i Program akcije prihvaćen na Međunarodnoj konferenciji o stanovništvu i razvoju pod pokroviteljstvom UN-a u Kairu 1994. godine.

Složeni proces prijelaza vitalnih stopa (nataliteta i mortaliteta) s visoke na nisku brojčanu razinu odvijao se u povijesnoj etapi demografske tranzicije („prve“ tranzicije)⁷ koja je situirana između predtranzicijske i posttranzicijske etape u razvoju stanovništva. Taj proces *prijelaza* (tranzicije) vitalnih stopa s visoke na nisku brojčanu razinu bitno je uvjetovan globalnim procesom modernizacije društva koji obuhvaća, kako smo naveli kao svoje sastavnice, procese industrijalizacije, urbanizacije, poboljšanja zdravstvene zaštite i širenje obrazovanja. Etapa demografske tranzicije u kojoj se događa proces demografske tranzicije obuhvaća, kronološki gledano, tri sukcesivne podetape: podetapu rane tranzicije, centralnu/središnju tranzicijsku podetapu i podetapu kasne tranzicije (*Bowen, 1955.*).

U zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe (u daljnjem tekstu – zapadne Europe), odnosno u nekim njihovim pokrajinama, demografska je tranzicija započela već u ranom 19. stoljeću, a zahvatila je do početka 1980-ih godina većinu zapadnoeuropskih zemalja, s tim da je do tada u većini tih zemalja završena. Pojedine zemlje, srednje razvijene, a napose zemlje u razvoju u kojima je proces demografske tranzicije nastupio kasnije nego u razvijenim zemljama (*Tabah, 1989.*), nalaze se ovisno o razini svojega ekonomsko-socijalnog i ukupnog društvenog razvoja, još uvijek u različitim podetapama u okviru etape demografske tranzicije.

Proces demografske tranzicije u okviru etape demografske tranzicije započinje u ranoj podetapi, najprije padom stope mortaliteta ispod predtranzicijske brojčane razine, dok natalitet/fertilitet ostaje još neko vrijeme na visokoj razini, tako da se prirodni prirast stanovništva znatno povećava. Stoga se rana podetapa često naziva podetapom demografske ekspanzije ili demografskom „eksplozijom“.⁸ Usporedno s društveno-ekonomskim razvojem mijenjaju se primarno uvjeti proizvodnje u smislu sve veće primjene tehničkih sredstava i tehnoloških inovacija, što uvjetuje povećanje produktivnosti rada. Potrebno je sve manje radne snage, odnosno radnih ruku, za proizvodnju iste količine proizvoda, djeca sve više prestaju biti radna snaga, proces obrazovanja obuhvaća sve više djece i mladih. Industrijski način proizvodnje zahtijeva njihov sve veći obuhvat školovanjem, sve dulje školovanje, višu razinu školovanja i općenito sve veća ulaganja roditelja u obrazovanje djece.

⁷ D. van de Kaa i R. Lesthaeghe (uz neke druge suvremene demografe i sociologe) nazivaju demografsku tranziciju koja se odvijala pretežno u drugoj polovici 19. stoljeća do osamdesetih godina 20. stoljeća u zapadnoeuropskim zemljama, - „prva“ demografska tranzicija“ (povremeno se rabi i naziv „klasična“ i „standardna“ demografska tranzicija).

⁸ Naziv „demografska eksplozija“ ili „demografska ekspanzija“ upotrebljava se u demografskoj literaturi često kao sinonim za povećanje prirodnog prirasta stanovništva u ranoj tranzicijskoj podetapi, koji je osobito izražen u zemljama u razvoju.

U centralnoj (središnjoj) tranzicijskoj podetapi započinje znatno opadanje nataliteta. Uz utjecaj sastavnica modernizacije društva, na pad nataliteta djeluje impresivan progres u području zdravstvene zaštite, novih znanstvenih medicinskih otkrića te širenje i intenzifikacija procesa obrazovanja stanovništva. To spontano dovodi do sve veće primjene tzv. *kontrole rađanja*, koja rezultira kvantitativno sve manjim brojem djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi, odnosno manjim brojem djece u obitelji (smanjuje se tzv. totalna stopa fertiliteta). Valja napomenuti da se u demografskoj povijesti zemalja Zapadne Europe primjena suvremenih metoda kontrole rađanja („kontrola fertiliteta“) u doba kasnog 18. stoljeća, a napose u 19. stoljeću, smatrala revolucionarnim otkrićem, pa se za početno razdoblje pada nataliteta u literaturi (osobito francuskoj) rabi i pojam *demografska revolucija*.⁹

Značajnom padu mortaliteta zabilježenom u ranoj podetapi pridružuje se u centralnoj tranzicijskoj podetapi pad nataliteta, što uz nastavak pada mortaliteta rezultira smanjivanjem prirodnog prirasta stanovništva, čije ubrzanje smanjivanja predstavlja bitno obilježje podetape kasne tranzicije. U toj su podetapi obje sastavnice prirodne dinamike stanovništva (i mortalitet i natalitet) u padu, uz napomenu da je smanjenje nataliteta brže od smanjenja mortaliteta, pa se prirodni prirast stanovništva sve više smanjuje. Kvantitativni međuodnos stopa nataliteta i mortaliteta u kasnoj tranzicijskoj podetapi ima tendenciju njihova izjednačenja, dovođenja u ravnotežu, odnosno kreće se prema nultoj razini prirodnog prirasta (*zero population growth*).

Posttranzicijska etapa – bitna demografska obilježja

Nakon etape demografske tranzicije dolazi u razvoju stanovništva određene zemlje, slijedom nastavka dotadašnjeg trenda smanjivanja nataliteta i mortaliteta, posttranzicijska etapa u kojoj stope nataliteta i mortaliteta sve više teže uravnoteženju na nultoj brojčanoj razini. Za razliku od ravnoteže između brojčano visokih vitalnih stopa u predtranzicijskoj etapi, koja je odraz prije svega utjecaja bioloških čimbenika na reprodukciju stanovništva, a odgovarala je niskoj razini društveno-ekonomskog razvoja, u posttranzicijskoj etapi ravnoteža između vitalnih stopa na brojčano niskoj razini izraz je utjecaja čimbenika imanentnih općem procesu modernizacije društva u najširem značenju toga pojma.

⁹ Francusku demograf A. Landry, otac teorije demografske revolucije kasnije nazvane teorija demografske tranzicije, prvi je spomenuo pojam *demografska revolucija*. Prvo djelo A. Landry-ja „Les trois théories de la population“, publicirano je u Parizu 1909. godine. Njegovo prvo cjelovito djelo „La révolution démographique: études et essais sur les problèmes de la population“, publicirano je 1934. u Parizu. Landry je taj pojam detaljno razradio u knjizi „Traité de Démographie“, Pariz 1949. Međutim, naziv *demografska revolucija* u demografskoj i sociološkoj literaturi uglavnom nije prihvaćen i zamijenjen je nazivom *demografska tranzicija*.

Razmatrano u svjetskim razmjerima, proces demografske tranzicije završio je početkom 1980-ih godina najprije u zemljama zapadne Europe, koje se i danas nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva. Ta je etapa dakle najprije nastupila u razvijenim, postindustrijskim zemljama, u kojima ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva obilježava dominantan udjel nepoljoprivrednog i gradskog stanovništva. Temeljna demografska obilježja te etape jesu nizak natalitet/fertilitet, koji i dalje opada, relativno niska brojčana razina mortaliteta za koju se ne može očekivati daljnje bitno smanjenje (osim u slučaju pronalaska lijeka za neke teško izlječive bolesti), stacionarni i regresivni tip dobne strukture stanovništva, činjenica da je stanovništvo već zahvaćeno procesom starenja, te široka primjena modernih sredstava kontrole rađanja.¹⁰

Tip reprodukcije stanovništva, imanentan suvremenoj posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, obilježava niska razina vitalnih stopa postignuta pod dominantnim utjecajem brojnih, u novim uvjetima i okolnostima života i rada u postindustrijskim društvima nastalih socio-psiholoških i socio-kulturnih promjena i čimbenika (usporedno s utjecajem otprije djelujućih ekonomsko-socijalnih čimbenika). Bitno je naglasiti da je i u predtranzicijskoj kao i u posttranzicijskoj etapi zabilježena niska brojčana razina stope prirodnog prirasta stanovništva. Međutim, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da se *iza iste brojčano niske razine stope prirodnog prirasta* stanovništva u navedenim etapama krije ne samo *kvantitativno* različita razina tih stopa već i *kvalitativno* različit sadržaj reprodukcije stanovništva te kvalitativno različit utjecaj onih čimbenika koji dominantno određuju prirodni prirast. Nekontrolirana, stihijska i nehumana reprodukcija koju, uz ostalo, obilježava visoka rodnost i smrtnost majki i male djece, značajka je predtranzicijske etape u razvoju stanovništva predagrarnih i agrarnih društava. U okviru globalnog procesa modernizacije društva preko procesa demografske tranzicije, demografska obilježja predtranzicijske etape transformiraju se u nova demografska obilježja etape posttranzicije, tipična za visokorazvijena postindustrijska društva. Tu etapu obilježava visok stupanj kontrole fertiliteta, niska rodnost i niska smrtnost majki pri rođenju djeteta te niska smrtnost dojenčadi i male djece. Demografska obilježja posttranzicijske etape kao završne etape demografskog razvojnog procesa u uvjetima visokog stupnja ukupnog razvoja određuju, dakle, prije svega novi socio-psihološki i socio-kulturni čimbenici.

S obzirom na odrednice reprodukcije stanovništva *u užem smislu*, posttranzicijsku etapu obilježava, općenito uzevši, planirana i racionalna reprodukcija

¹⁰ Na to je upozorio F.W. Notestein u članku „The Population of the World in the Year 2000“, Journal of American Statistical Association XLV, september 1950,

stanovništva, koja rezultira niskom razinom stope nataliteta i mortaliteta, s jako izraženom tendencijom prema njihovu uravnoteženju, tj. prema nultoj stopi prirodnog prirasta. Opseg reprodukcije stanovništva, mjereno adekvatnim analitičkim pokazateljima, u toj je razvojnoj etapi u pravilu ispod one brojčane razine koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva. Kronološki gledano, to se izražava najprije kod ženskog stanovništva (neto stopa reprodukcije pada ispod 1,0 djevojčica po jednoj ženi u fertilnoj dobi života), a kasnije i kod ukupnog (muškog i ženskog) stanovništva (totalna stopa fertiliteta pada ispod 2,1 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi).

Među kritičkim primjedbama upućenim teoriji demografske tranzicije, odnosno njezinoj teorijsko-metodološkoj konceptualizaciji,¹¹ za ovo je razmatranje relevantna grupa primjedbi danih krajem 1960-ih godina, koja se odnosila na pitanje je li realno „očekivati da će u razvijenim zemljama uopće nastupiti posttranzicijska etapa“? Tako su Ford i De Jong još 1970. godine isticali da upravo iz neizvjesnosti nastanka posttranzicijske etape proizlaze za teoriju demografske tranzicije ozbiljna ograničenja.¹² Međutim, ta je etapa posljednjih desetljeća 20. stoljeća, gledano prema formalnom demografsko-statističkom kriteriju brojčane razine stopa nataliteta/fertiliteta i mortaliteta, postala realnost, i to u ekonomski razvijenim zemljama ne samo zapadne Europe već i u prekomorskim razvijenim zemljama (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland). Tako su sam život i stvarna kretanja vitalnih stopa dali odgovor, odnosno učinili izlišnim gore postavljeno pitanje o realnosti nastanka posttranzicijske etape u razvoju stanovništva.

Razmatranja Franka Notensteina o demografskoj tranziciji pokazuju da je autor povijesni razvoj stanovništva podijelio, na temelju karakteristične brojčane razine i smjera promjene vitalnih stopa, na tri relevantna tipa promjena. Prvi tip naziva „tip početnog smanjivanja stanovništva“, drugi – „tranzicijski (prijelazni) tip“, a treći naziva „tip potencijala visokog rasta.“ (Notestein, op. cit. 1944, 41-42). Prvi tip odnosi se na posttranzicijsku etapu, drugi na etapu demografske tranzicije, a treći na predtranzicijsku etapu.¹³ Pri tome se Notesteinova razmatranja o posttranzicijskoj etapi temelje na iskustvu razvijenih zapadnoeuropskih zemalja iz 1930-ih godina. Ta su razmatranja u literaturi uglavnom završavala

¹¹ Detaljnije o kritičkim primjedbama teoriji demografske tranzicije vidjeti: Wertheimer-Baletić, 1999, str 184-193.

¹² Vidjeti, T.R.Ford - G.F. de Jong, *Social Demography*, 1970. U istoj je knjizi A. Cowgill u članku „Transition Theory as General Population Theory“ također tvrdio da je „posttranzicijska etapa uvelike hipotetička“.

¹³ Nije međutim jasno zašto Notestein nije temeljio navedenu tipizaciju karakterističnih etapa u razvoju stanovništva na kronološkom dakle povijesnom redosljedu, već je kao prvi tip („tip početnog smanjivanja stanovništva“) naveo tip koji se odnosi na zadnju etapu u kronološkom redosljedu, na posttranzicijsku etapu.

konstatacijom o tendenciji prema nultom prirastu stanovništva, odnosno prema njegovu stacionarnom stanju. Značajno je u tom kontekstu napomenuti, imajući na umu etapu posttranzicije i razmatranja samog Notesteina o njoj kao završnoj etapi demografskog razvojnog procesa, da je autor sam posttranzicijsku etapu nazvao „tip početnog smanjivanja stanovništva.“¹⁴ To znači da je za budućnost imao na umu i takav međuodnos stopa nataliteta i mortaliteta koji implicira moguće *smanjenje* nataliteta ispod razine mortaliteta, dakle prirodnu depopulaciju, s tim da je sam pri tome napomenuo da do takve rezultante prirodne promjene može doći tek ako „ne dođe do intervencije države putem provođenja stimulativne populacijske politike konkretne države“.¹⁵ Pri tome je Notestein, razmatrajući posttranzicijsku etapu, zaključio, argumentirajući svoju konstataciju zakonitostima promjena nastalih u procesu demografske tranzicije, da će ubuduće u posttranzicijskoj etapi kretanje nataliteta/fertiliteta biti dominantna odrednica rezultante prirodnog kretanja stanovništva.

Notestein u svojim razmatranjima nadalje pokazuje da je, kako smo ranije naveli, pri razradi posttranzicijske etape imao u vidu niske stope nataliteta zabilježene tijekom Velike ekonomske krize u 1930-im godinama u onim razvijenim zemljama Europe koje su prethodno već imale postupno smanjivanje nataliteta imanentno kasnoj tranzicijskoj podetapi. Znači da je autor posttranzicijsku etapu vremenski postavio uglavnom u 1930-e godine, a prostorno u tada već razvijene zemlje zapadne Europe. Međutim, činjenica je da on nije jasno odredio, odnosno označio, početnu brojčanu razinu, odnosno brojčani prag, stope nataliteta za nastanak posttranzicijske etape, pa se o toj razini može zaključivati samo posredno, imajući na umu zabilježene brojčane vrijednosti prije svega stope nataliteta, mortaliteta i drugih pokazatelja reprodukcije stanovništva u nekim zemljama (napose u Velikoj Britaniji) tijekom 1930-ih godina.¹⁶ Podaci i istraživanja D. Glassa pokazuju da se stopa nataliteta tada u većini zemalja zapadne Europe kretala između 14 i 15 promila, neto stopa reprodukcije snižena je nešto ispod 1,0, a totalna stopa fertiliteta nešto ispod 2,1 (Glass, 1967). Pri tome je temeljno

¹⁴ Ibidem, bilješka 12

¹⁵ Napomenula bih da sam bila nazočna na međunarodnoj konferenciji IUSP-a (International Union for the Scientific Study of Population) 1973. godine u Liègeu (Belgija) kada je Frank W. Notestein ponovio istu konstataciju o mogućnosti da u pojedinim zemljama u posttranziciji dođe do prirodnog smanjenja stanovništva, ali da je on mišljenja da će svaka država u tom slučaju intervenirati adekvatnim mjerama populacijske politike usmjerenim na povećanje nataliteta, jer se države neće pomiriti s činjenicom smanjivanja broja svog stanovništva.

¹⁶ Notestein je s time u vezi pisao: „Sredinom 1930-ih godina stope nataliteta na modernom Zapadu/zapadnim zemljama (Europe-op. AWB) pale su na vrlo nisku razinu. Tranzicija prema efikasnom obnavljanju života na bazi tih stopa bila je ... završena“. (Notestein, F.W., „The Economics of Food Supplies“, op. cit., str. 17).

pitanje koje se s time u vezi postavilo bilo pitanje smjera promjene (kretanja) i brojčane razine stope nataliteta u posttranzicijskoj etapi.

Preciznije rečeno, postavilo se pitanje hoće li u posttranzicijskoj etapi stopa nataliteta oscilirati oko posttranzicijske granične razine od oko 14 promila,¹⁷ hoće li porasti iznad te razine ili će pasti ispod nje? (Glass, 1967). Frank Notestein s time je u vezi eksplicite pisao da će se u posttranzicijskoj etapi rezultanta prirodne promjene stanovništva kao kvantitativni izraz međuodnosa stopa nataliteta i mortaliteta kretati uglavnom *oko nulte razine* prirodnog prirasta stanovništva, što implicira ne samo mogućnost nultog prirodnog prirasta već i vrlo niskog prirodnog prirasta, kao i prirodnog smanjenja stanovništva. Znači da je pretpostavio da je u danim razvojnim uvjetima i specifičnostima razvoja pojedinih razvijenih zemalja ili grupe zemalja napose u zapadnoj Europi moguća svaka od tri navedene varijante, odnosno kvantitativne rezultante prirodne promjene stanovništva. Konkretno zabilježena „varijanta“ ovisi prije svega o djelovanju specifičnih čimbenika koji u pojedinim zemljama u danim okolnostima dominantno utječu na brojčanu razinu nataliteta/fertiliteta.

U tom kontekstu bitno je podvući da nijedna od tri navedene varijante (nulti prirast, prirodni prirast, prirodno smanjenje) ne proturječi Notesteinovoj konstataciji da će u budućnosti, u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, stopa nataliteta/fertiliteta predstavljati *bitnu dinamičku odrednicu* prirodne promjene stanovništva.

Trend promjena stopa nataliteta i fertiliteta u razdoblju 1960. – 2010. godine, analitički pokazatelji

Razmotrit ćemo nadalje postojeće podatke i pokazatelje o sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva u izabranim zemljama zapadne Europe tijekom druge polovice 20. stoljeća i u prvom desetljeću 21. stoljeća. Razmatranjem su obuhvaćene sljedeće zemlje: Austrija, Belgija, Danska, Finska, Francuska, Irska, Italija, Nizozemska, Norveška, Njemačka, Švedska, Švicarska i Velika Britanija.

Dominantan trend u kretanju fertiliteta u zapadnoeuropskim zemljama u polustoljetnom razdoblju 1960. – 2010. godine bilo je – prosječno uzevši – smanjivanje fertiliteta, odnosno totalne periodske stope fertiliteta (u daljnjem tekstu: totalne stope fertiliteta) na vrlo nisku razinu, tj. na razinu ispod one koja se zahtijeva za generacijsku zamjenu (*replacement level*). Prosječna totalna stopa

¹⁷ Američki demograf R. Easterlin (1966.) postavio je hipotezu o cikličnom kretanju totalne stope fertiliteta oko razine koja osigurava obnavljanje generacija. Međutim, teza o cikličnosti nije potvrđena, jer pretpostavlja cikličku pravilnost oscilacija nataliteta/fertiliteta i to u jednakim vremenskim razmacima, koja nije zabilježena. (Vidjeti, J.C. Chesnais, 1992.).

fertiliteta za navedene zemlje zapadne Europe smanjena je od 2,7 djece 1960. na 1,8 u 1980., te na 1,7 djece u 2000. godini. Nakon toga uslijedio je njezin određeni oporavak, odnosno porast na prosječnu brojčanu razinu od oko 1,9 u 2010. godini.¹⁸ Ta je razina relativno viša, ali je još uvijek ispod granične brojčane razine potrebne za jednostavnu reprodukciju stanovništva (ispod 2,1).

U tom kontekstu zanimljiv je i instruktivan kronološki regionalni redosljed pada fertiliteta u zemljama zapadne Europe u navedenom razdoblju mjereno totalnom stopom fertiliteta. Činjenica je da su glavne regije u okviru Europe doživjele u tom razdoblju smanjenje fertiliteta, mada se redosljed i intenzitet tog smanjenja među njima razlikuje. Značajan, gotovo strm pad totalne stope fertiliteta najprije je došao do izražaja u zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe u desetljeću između 1965. i 1975. godine, zatim u zemljama južne Europe krajem 1970-ih i u 1980-im godinama, a u 1990-im godinama, nakon sloma komunizma, pad fertiliteta zahvatio je i zemlje istočne Europe, u kojima je ta stopa, zahvaljujući dotadašnjim mjerama eksplicitne pronatalističke populacijske politike provedene u razdoblju do 1990. godine, bila relativno znatno veća (Wertheimer-Baletić, 1999.).

Krajem 1990-ih godina brojčana vrijednost totalne stope fertiliteta kretala se u zemljama Europe prosječno između 1,40 i 1,45 djece, pri čemu skandinavske zemlje i većina zapadnoeuropskih i zemalja¹⁹ čine grupu zemalja s relativno višom razinom fertiliteta (totalna stopa fertiliteta kretala se u rasponu između 1,6 i 1,7 djece). Istovremeno je u zemljama istočne Europe ta stopa bila značajno niža, odnosno pala je čak ispod razine od 1,3 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi.

Analizirat ćemo nadalje promjene u smjeru i intenzitetu kretanja nataliteta/fertiliteta u razmatranim zemljama zapadne Europe po pojedinim desetljećima između 1960. i 2010. godine.

Tijekom 1950-ih i 1960-ih godina općenito se smatralo, kako pokazuje relevantna literatura, da bi ubuduće bilo realno očekivati u razvijenim europskim zemljama ostvarenje prve ili druge navedene varijante međuodnosa stopa nataliteta i mortaliteta, odnosno da bi trebalo očekivati nulti prirast ili niski prirodni prirast stanovništva. Prirodno kretanje stanovništva u tim zemljama u 1970-im, a napose u 1980-im i 1990-im godinama, pokazalo je da je u određenom broju razmatranih zemalja ostvarena, uz prvu, i druga, a u manjem broju zemalja i treća, najmanje očekivana varijanta prirodne promjene stanovništva (prirodno smanjenje, prirodna depopulacija).

¹⁸ Izvor podataka: Population Council 2004, Strasbourg; EUROSTAT 2012.

¹⁹ U tu grupu prema razini fertiliteta ne ulaze tri zemlje njemačkog govornog područja: Austrija, Njemačka i Švicarska, u kojima je totalna stopa fertiliteta bila na relativno nižoj brojčanoj razini.

Pogledajmo brojčanu razinu agregatnih i strukturnih pokazatelja reprodukcije stanovništva u razmatranim zemljama zapadne Europe u **1960. godini**. Polazeći od granične vrijednosti stope nataliteta, koja označava prag ulaska u posttranzicijsku etapu (14 promila), pokazuje se da je stanovništvo većine razmatranih zemalja tada bilo u *kasnoj tranzicijskoj podetapi* (razina zabilježene stope nataliteta kretala se između 14 i 20 promila). Samo su dvije zemlje imale stopu nataliteta iznad 20 promila (Irska 21,5 promila i Nizozemska 20,8 promila), koje su se prema formalnim demografsko-statističkim kriterijima postuliranim u teoriji demografske tranzicije tada nalazile u okviru etape demografske tranzicije, i to pri kraju centralne tranzicijske podetape. Ostale zemlje tog područja imale su stopu nataliteta između 16 i 18 promila.²⁰ Jedina zemlja koja je već tada zabilježila nisku, posttranzicijsku brojčanu razinu stope nataliteta, ispod 14 promila, bila je Švedska (13,8 promila).

Stopa prirodnog prirasta kao agregatni analitički pokazatelj reprodukcije stanovništva, koja je u posttranzicijskoj etapi u čvrstoj pozitivnoj korelaciji s brojčanom razinom stope nataliteta, kretala se u većini razmatranih zemalja između 4 i 10 na 1.000 stanovnika. Najnižu stopu prirodnog prirasta imala je tada ponovo Švedska (3,6 promila), a najvišu Nizozemska (13,2 promila).²¹

Strukturni analitički pokazatelji reprodukcije stanovništva, neto stopa reprodukcije i totalna stopa fertiliteta, indiciraju u 1960. godini još uvijek razinu proširene reprodukcije, mada je ona, gledano po pojedinim zemljama, diferenciranog opsega. Neto stopa reprodukcije (broj rođenih djevojčica na jednu ženu u fertilnoj dobi života) kretala se u većini navedenih zemalja iznad razine jednostavne generacijske reprodukcije ženskog stanovništva, tj. iznad granične razine od 1,0. To znači da je proširena generacijska reprodukcija ženskog stanovništva u fertilnoj dobi (15 – 49 godina) tada još uvijek bila osigurana. Najnižu neto stopu reprodukcije imala je ponovo Švedska (1,04), zatim Njemačka i Italija (stopa 1,10) te Švicarska (1,15).²² Najviša neto stopa reprodukcije zabilježena je u Irskoj (1,75); Nizozemska je zabilježila relativno višu neto stopu, koja je iznosila 1,45 djevojčica, a Norveška 1,38. (Council of Europe, 2000. i 2004.). Totalna stopa fertiliteta kao najreprezentativniji i najčešće korišten strukturni analitički pokazatelj reprodukcije ukupnog stanovništva (muškog i ženskog) bila je u navedenim

²⁰ Danska je imala u 1960. godini stopu nataliteta između 16 i 17 promila, a između 17 i 18 promila ta je stopa zabilježena u Austriji, Francuskoj, Njemačkoj, Norveškoj, Švicarskoj i Velikoj Britaniji. (Council of Europe, 2004., Strasbourg).

²¹ U Nizozemskoj je među tim zemljama zabilježena najniža opća stopa mortaliteta (13,2 promila), što je uz relativno visoku stopu nataliteta rezultiralo brojčano najvećom stopom prirodnog prirasta stanovništva.

²² Zanimljivo je istaći da je u Hrvatskoj već 1958. godine neto stopa reprodukcije smanjena ispod 1,0, a u 1970. godini kada je iznosila 0,81, bila je najniža u Europi (Wertheimer-Baletić, 1971.).

zemljama u 1960. godini znatno iznad razine koja se zahtijeva za jednostavnu generacijsku reprodukciju. Najniža totalna stopa zabilježena je u Švedskoj (2,20); zatim slijede Italija (2,41) i Švicarska (2,44). Većina ostalih zemalja iz te grupe zabilježila je višu totalnu stopu fertiliteta, između 2,50 i 2,90 djece na jednu ženu u fertilnoj životnoj dobi. Najveću totalnu stopu fertiliteta, iznad 3,0 djece, zabilježile su tada Nizozemska (3,42) i Irska (3,78).

Pokazuje se prema tome da se u 1960. godini razvoj stanovništva u razmatranim zemljama zapadne Europe, gledano prema kriteriju brojčane razine navedenih agregatnih i strukturnih analitičkih pokazatelja reprodukcije stanovništva, odvijao još uvijek u uvjetima proširene reprodukcije stanovništva i da te zemlje tada nisu bile u posttranzicijskoj etapi. Čak ni Švedska, koja je imala relativno najnižu brojčanu razinu stope nataliteta i prirodnog prirasta, nije još bila, s obzirom na brojčanu razinu strukturnih analitičkih pokazatelja reprodukcije stanovništva, u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, iako joj se u odnosu na ostale navedene zemlje relativno najviše približila.

Sredinom 1960-ih godina pokazatelji reprodukcije, agregatni i strukturni, među kojima uzimamo kao reprezentativne stopu nataliteta i totalnu stopu fertiliteta, još su uvijek bili iznad granične posttranzicijske razine (stopa nataliteta iznad 14 promila, a totalna stopa fertiliteta iznad 2,1), odnosno stanovništvo navedenih zemalja nalazilo se tada još uvijek u okviru etape demografske tranzicije. To stoji i pored činjenice da su ti pokazatelji u nekim od navedenih zemalja u 1965. u odnosu na 1960. godinu zabilježili blago smanjenje (Belgija, Finska, Nizozemska), u nekima stagnaciju (Austrija, Francuska, Njemačka), a u ostalim razmatranim zemljama zabilježili su blagi porast, koji je uslijedio primarno zbog vremenski odgođenog učinka povećanja nataliteta u natalitetno-kompenzacijskom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (Danska, Italija, Irska, Norveška, Švedska, Švicarska, V. Britanija).

U 1970. u odnosu na 1965. godinu dalje se smanjila brojčana razina agregatnih i strukturnih pokazatelja reprodukcije stanovništva. S time u svezi je nizozemski sociolog i demograf Van de Kaa konstatirao da je u zapadnoeuropskim zemljama već nakon 1965. godine započela tzv. „druga demografska tranzicija“.²³ U 1970. godini stopa nataliteta smanjila se *ispod* granične posttranzicijske razine samo u dvije zemlje (Njemačka 13,4 promila i Švedska 13,7 promila). U većini ostalih razmatranih zemalja, ta se stopa, i pored određenog smanjenja, kretala u rasponu između 14,5 i 20,0 živorođenih na 1.000 stanovnika. Jedino je u Irskoj zabilježena razina nataliteta iznad 20 promila (stopa nataliteta iznosila je 21,8 promila). Brojčana razina stope nataliteta u 1970. godini, uzeta zasebno,

²³ Vidjeti: Dirk van de Kaa, 1987.

bez obzira na ostale analitičke pokazatelje, dakle uz iste ostale uvjete, indicirala je za većinu navedenih zemalja brojčane vrijednosti karakteristične za proširenu generacijsku reprodukciju stanovništva, što znači da one tada još nisu ušle u posttranzicijsku etapu. Ako se analizira samo razina totalne (periodske) stope fertiliteta kao najreprezentativnijeg strukturnog pokazatelja reprodukcije stanovništva, proizlazi da je ta stopa u 1970. godini smanjena ispod granične brojčane razine jednostavne generacijske reprodukcije (ispod 2,1) samo u četiri zemlje: u Danskoj (1,95), u Švedskoj (1,92), u Finskoj (1,83) i u Njemačkoj (2,03); na razini jednostavne reprodukcije bila je jedino u Švicarskoj (2,1). (Kada bismo se držali samo tog pokazatelja reprodukcije stanovništva, uz uvjet apstrahiranja od zabilježene brojčane razine drugih pokazatelja, tada bismo uvjetno mogli konstatirati da su te četiri zemlje u 1970. godini, prve među zapadnoeuropskim zemljama, ušle u posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva).²⁴ Što se tiče ostalih razmatranih zemalja, brojčana vrijednost agregatnih i strukturnih pokazatelja reprodukcije stanovništva, indicira da su se sve zemlje (osim Irske),²⁵ u 1970. godini još uvijek nalazile u kasnoj tranzicijskoj podetapi razvoja stanovništva.

U tom kontekstu zanimljivo je osvrnuti se na razinu generacijske reprodukcije stanovništva u *Hrvatskoj*. Vrijedno je napomenuti da je u Hrvatskoj u 1960. godini totalna stopa fertiliteta zabilježila, u odnosu na navedene zemlje zapadne Europe, brojčano najnižu razinu, koja je u Hrvatskoj, isto kao i u Švedskoj, iznosila 2,20 djece na jednu ženu u fertilnoj dobi života. U 1965. godini ta je stopa u nas ponovo zabilježila brojčano najnižu razinu, i to u odnosu na sve razmatrane zapadnoeuropske zemlje (iznosila je 1,83). U 1970. godini njezina brojčana vrijednost bila je u Hrvatskoj također najniža (zajedno s Finskom); u obje je zemlje iznosila 1,92. Slijedila ih je Francuska sa stopom od 1,93. Uzmemo li kao primjer 1970. godinu, Hrvatska je tada zabilježila stopu nataliteta od svega 13,8 promila, stopu prirodnog prirasta od 3,8 promila, stopu neto reprodukcije od 0,81 i totalnu stopu fertiliteta od 1,83. Prema tim pokazateljima, *Hrvatska je već 1970. godine*, iako ekonomski relativno znatno slabije razvijena, bila među zemljama koje su imale najnižu brojčanu razinu pokazatelja reprodukcije stanovništva i koje su na temelju formalnog demografsko-statističkog kriterija što ga postavlja teorija demografske tranzicije bile na pragu posttranzicijske etape u razvoju stanovništva. Imajući na umu ekonomske i ostale društvene uvjete u tadašnjoj Hrvatskoj, u pitanju je tzv. pseudoposttranzicija,²⁶ jer tako niska brojčana razina reproduk-

²⁴ Među navedenim zemljama jedino je Istočna Njemačka (DDR) zabilježila 1970. godine prirodno smanjenje stanovništva (više umrlih nego rođenih) uz stopu prirodnog smanjenja od -2,0 na 1000 stanovnika.

²⁵ U Irskoj je totalna stopa fertiliteta 1970. godine bila iznimno visoka, iznosila je 3,85 djece.

²⁶ Vidjeti: Karaman, I., Sociologija sela 24/1986. Zagreb

cijskih agregatnih i strukturnih pokazatelja nije bila uvjetovana, kao što je to redovito slučaj, postignutim visokim stupnjem ekonomskog i socijalnog razvoja. Razina ekonomskog razvoja bila je u Hrvatskoj tada objektivno relativno niska. Činjenica je da je izrazito niska brojčana razina pokazatelja reprodukcije stanovništva bila u našoj zemlji uvjetovana specifičnim čimbenicima koji su djelovali na *ubrzanje* procesa demografske tranzicije u području nataliteta/fertiliteta, i to prije svega pod utjecajem emigracije, odnosno negativnog migracijskog salda u ukupnoj demografskoj bilanci.

U desetljeću **1970. – 1980.** u svim razmatranim zemljama (osim u Irskoj) stopa nataliteta znatno se smanjila, tako da je u 1980. godini pala na posttranzicijsku razinu, i to ispod 14 promila. Najnižu razinu stope nataliteta, između 11,0 i 11,7 promila, zabilježile su Njemačka, Danska, Italija, Švedska i Švicarska.²⁷ U istom se razdoblju i totalna stopa fertiliteta nastavila smanjivati u svim razmatranim zemljama, uz napomenu da je njezina brojčana vrijednost (osim u Irskoj) signifikantno smanjena, i to *ispod* razine jednostavne generacijske reprodukcije. Kretala se u rasponu od 1,55 u Danskoj i Švicarskoj do 1,95 u Francuskoj. Na osnovi analize navedenih pokazatelja reprodukcije stanovništva slijedi da su se u desetljeću 1970. – 1980. intenzivirale započete promjene u sastavnicama reprodukcije stanovništva u navedenim zemljama koje su djelovale na smanjivanje nataliteta/fertiliteta. Te su promjene bile demografski osobito važne s obzirom na činjenicu da su u 1980. godini dovele do niske, posttranzicijske razine pokazatelja reprodukcije stanovništva u svim ovdje razmatranim zapadnoeuropskim zemljama, što znači da su navedene zemlje u desetljeću **1970. – 1980.** ušle u posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva, odnosno da su 1980. godine sve (osim Irske) zabilježile brojčanu razinu navedenih pokazatelja karakterističnu za posttranzicijsku etapu.

U desetljeću **1980. – 1990.** godine opći se trend smanjenja nataliteta/fertiliteta nastavlja, ali nije tako izrazit, tj. nešto je nestabilniji, gledano u odnosu na prethodno desetljeće. U promjeni pokazatelja reprodukcije stanovništva razmatranih zemalja izražene su tada dvije bitne činjenice: (a) sve su te zemlje (osim Irske)²⁸ u razvoju stanovništva bile, i uz oscilacije u brojčanoj razini pokazatelja reprodukcije stanovništva (agregatnih i strukturnih), u posttranzicijskoj etapi,

²⁷ Italija je među tim zemljama između 1970. i 1980. doživjela najveći pad stope nataliteta (s 15,2 promila na 11,6 promila).

²⁸ Jedino je u Irskoj 1990. godine stopa nataliteta iznosila 21,7 promila, a totalna stopa fertiliteta 3,24 djece, što indicira da je Irska te godine bila još uvijek u kasnoj tranzicijskoj podetapi razvoja stanovništva.

što potvrđuju i brojčana razina stope nataliteta i totalne stope fertiliteta;²⁹ (b) sve razmatrane zemlje u tom razdoblju nisu pokazale *isti smjer* (predznak) promjena navedenih pokazatelja.

U pet zemalja (Austrija, Belgija, Francuska, Irska, Italija) u tom su desetljeću istovremeno smanjene i stopa nataliteta i totalna stopa fertiliteta. U drugih pet zemalja obje su stope porasle (Danska, Nizozemska, Norveška, Švedska i Švicarska), a u tri zemlje (Njemačka, Finska i Velika Britanija) te su stope imale međusobno suprotan smjer brojčane promjene.³⁰ Analizirano isključivo na temelju razine totalne stope fertiliteta kao najreprezentativnijega strukturnog analitičkog pokazatelja reprodukcije stanovništva, pokazuje se da je u tom desetljeću u većini razmatranih zemalja došlo do određenog porasta totalne stope fertiliteta (u sedam od ukupno 13 razmatranih zemalja),³¹ pri čemu je *signifikantan* porast te stope zabilježen u nordijskim zemljama – u Danskoj, Finskoj, Norveškoj i Švedskoj (Eurostat 2012; Bongaarts, Sobotka, 2012.). Valja u tom kontekstu posebno napomenuti da je u Švedskoj 1990. godine zabilježena najviša brojčana razina totalne stope fertiliteta (čak 2,13 djece) u dugom razdoblju od trideset godina (razdoblje 1960. – 1990. godine).³² Nadalje, u tom je desetljeću (1980. – 1990.) u šest zemalja zabilježeno smanjenje totalne stope fertiliteta (Austrija, Belgija, Francuska, Njemačka, Irska, Italija).

U dvadesetogodišnjem razdoblju, između **1990. i 2010.** godine, u razvoju stanovništva razmatranih zemalja nastavlja se posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva.³³ U okviru toga razdoblja izražena su prema smjeru kretanja, odnosno prema smjeru promjene stopa nataliteta i fertiliteta, dva karakteristična razdoblja: prvo, desetljeće 1990. – 2000. godine, i (2) desetljeće 2000. – 2010. godine. U razmatranim su zemljama u tim razdobljima izražene određene promjene u trendu, odnosno u smjeru kretanja stope nataliteta i totalne stope fertiliteta. Preciznije rečeno, u većini navedenih zemalja u prvom desetljeću nastavio

²⁹ Među zemljama u kojima se natalitet smanjio, najniža stopa nataliteta i totalna stopa fertiliteta zabilježene su 1990. godine u Italiji (prva 10,2 promila, a druga 1,33 djece), a najviše stope u Velikoj Britaniji (prva 13,9 promila, a druga 1,83 djece) i u Francuskoj (prva 13,4 promila, a druga 1,78)..

³⁰ U Njemačkoj i Velikoj Britaniji stopa nataliteta je nešto porasla a totalna stopa fertiliteta je malo smanjena, a u Finskoj je bio obrnut slučaj.

³¹ U sedam zemalja je zabilježen porast totalna stope fertiliteta, jer smo uz gornjih pet zemalja dodali još Njemačku i Finsku u kojima je totalna stopa fertiliteta također pokazala porast, iako je stopa nataliteta nešto smanjena.

³² To je najveća vrijednost totalne stope fertiliteta u Švedskoj i ne samo u razdoblju od 1960 do 1990 godine, već i u dugom pedesetogodišnjem, dakle polustoljetnom razdoblju (između 1960. i 2010. godine).

³³ Taj se trend nastavlja i u Irskoj, koja se u 1992. godini pridružila ostalim razmatranim zemljama, jer je tada u njoj totalna stopa fertiliteta po prvi puta u razdoblju nakon 1960. godine smanjena ispod 2,1 djece (iznosila je 1,99 djece).

se dotadašnji trend smanjenja brojčane razine navedenih pokazatelja, dok je u drugom desetljeću, 2000. – 2010., došlo do obrata u trendu promjena. Naime, u tom je desetljeću u većini razmatranih zemalja zabilježen porast brojčane razine navedenih pokazatelja, agregatnih i strukturnih, koji – prema tada postojećim demografskim projekcijama, ali i prema prevladavajućim teorijskim predviđanjima – nije bio očekivan. Međutim, pri tome treba podsjetiti na činjenicu da je Notestein, kako je ranije navedeno, očekivao u posttranzicijskoj etapi, uz ostale dvije varijante prirodnog kretanja (nulti prirast i prirodno smanjenje), prije svega varijantu određenog porasta nataliteta/fertiliteta i time determiniranog prirodnog prirasta stanovništva objašnjavajući to mogućim utjecajem stimulativne pronatalističke populacijske politike kako bi se spriječila pojava prirodne i ukupne depopulacije.

Rezimirajmo sada karakteristike trenda relevantnih pokazatelja generacijske reprodukcije stanovništva, napose totalne stope fertiliteta, u dva navedena desetljeća.

U razdoblju 1990. – 2000. nastavio se dotadašnji trend smanjivanja nataliteta/fertiliteta. Promjene u smjeru kretanja stope nataliteta i totalne stope fertiliteta pretežno su istosmjerne i pokazuju za obje stope daljnje smanjenje. Trend smanjivanja obiju stopa dolazi do izražaja u većini razmatranih zemalja intenzivnije nego u prethodnom desetljeću. Pri tome treba podvući činjenicu da je u tom desetljeću daljnje smanjivanje stope nataliteta³⁴ zahvatilo sve razmatrane zemlje (osim Danske³⁵, u kojoj je stopa nataliteta nešto porasla). I totalna je stopa fertiliteta u tom desetljeću nastavila opadanje. Njezina je brojčana vrijednost smanjena u devet zemalja,³⁶ a njen je porast zabilježen u samo četiri zemlje (Belgija, Danska, Francuska, Nizozemska), pri čemu je u tri posljednje taj porast bio jače izražen. Ali još je uvijek njihova brojčana razina bila u granicama brojčane razine karakteristične za posttranzicijsku etapu, što znači da je bila ispod razine koja se zahtijeva za jednostavnu generacijsku reprodukciju stanovništva. U pogledu podudarnosti smjera nastalih promjena kod stope nataliteta i totalne stope fertiliteta pokazuje se da je od ukupnog broja razmatranih zemalja u njih deset zabilježeno istosmjerno kretanje, znači opadanje stope nataliteta pratio je pad totalne stope fertiliteta, a samo u tri zemlje (Francuska, Belgija i Nizozemska) smjer promjene nije bio isti (pad stope nataliteta bio je praćen porastom

³⁴ Najviša stopa nataliteta zabilježena je 2000. godine u Irskoj (14,4 promila), zatim slijede – Norveška i Francuska (u obje 13,2 promila) te Nizozemska (13,0 promila). Najnižu stopu nataliteta imala je tada Njemačka (9,3 živorođene djece na 1000 stanovnika).

³⁵ U Danskoj je stopa nataliteta porasla s 12,3 promila na 12,6 promila.

³⁶ Totalna stopa fertiliteta smanjena je između 1990. i 2000. slijedećim zemljama: u Austriji, Finskoj, Njemačkoj, Irskoj, Italiji, Norveškoj, Švedskoj, Švicarskoj i Velikoj Britaniji.

totalne stope fertiliteta). Uzmemo li kao reprezentativan pokazatelj promjena u generacijskoj reprodukciji stanovništva samo totalnu stopu fertiliteta, tada je njezin relativno veći porast u tom desetljeću zabilježen u samo četiri zemlje (Belgija, Danska, Francuska i Nizozemska)³⁷.

U drugom navedenom desetljeću, 2000. – 2010. godine, opći trend promjene fertiliteta bio je u većini razmatranih zemalja, osobito skandinavskih, znatno povoljniji nego u prethodnom desetljeću, jer je tada nastupio obrat u smjeru promjene fertilitetnih pokazatelja. Naime, u tim je zemljama tada zabilježen *porast* prije svega totalne stope fertiliteta. Demografske prilike u tim zemljama u navedenom desetljeću postale su znatno povoljnije nego u prethodnom desetljeću. Podaci pokazuju da su između 2000. i 2010. godine totalne stope fertiliteta bile brojčano veće nego u razdoblju 1990. – 2000. godine, i to u svim razmatranim zemljama (osim Švicarske)³⁸. Međutim, unatoč trendu porasta pokazatelja fertiliteta, primarno unatoč evidentnom porastu totalne stope fertiliteta, njezina brojčana razina ostala je i nadalje u granicama karakterističnim za posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva. Ali, unatoč porastu, brojčana vrijednost toga pokazatelja nije prešla brojčanu razinu praga koji se zahtijeva za jednostavnu generacijsku reprodukciju stanovništva od 2,1 djeteta po jednoj ženi u reproduktivnoj dobi života.

U posljednjem desetljeću, 2000. – 2010. godine, totalne stope fertiliteta u tim zemljama pokazale su dakle *obrat* u dotadašnjem dugoročnom trendu njihova smanjivanja izraženom u razdoblju 1960. – 2000. godine. Taj porast zabilježen je u gotovo svim razmatranim zemljama, u ukupno dvanaest od trinaest razmatranih europskih zemalja. To indicira opći porast efektivnog fertiliteta i obujma reprodukcije stanovništva, koji je tada još uvijek bio nešto ispod granične brojčane razine potrebne za proširenu generacijsku reprodukciju. (Jedino je u Švicarskoj navedena stopa u 2000. i u 2010. godini ostala nepromijenjena niska i iznosila je 1,50 djece). U tom se razdoblju nadalje pokazalo da je totalna stopa fertiliteta, analizirano prema pojedinim zemljama, rasla *nejednakim* intenzitetom. Najjače je porasla u sljedećim zemljama: u Švedskoj je porasla s 1,54 na 1,98, u Norveškoj s 1,85 na 1,95, u Velikoj Britaniji s 1,64 na 1,94, u Danskoj s 1,77 na 1,87, a u Finskoj s 1,73 na 1,87. Najveću totalnu stopu fertiliteta u 2010. godini za-

³⁷ U Danskoj je totalna stopa fertiliteta porasla s 1,67 u 1990. godini na 1,77 u 2000. godini, u Belgiji je istovremeno porasla s 1,62 na 1,66, u Francuskoj s 1,78 na 1,88, a u Nizozemskoj s 1,62 na 1,72 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi.

³⁸ Stope nataliteta su zbog utjecaja promjene dobne strukture u većini zemalja blago opadale. Npr. u Švicarskoj je stopa nataliteta od 1990. do 2010. postepeno padala: u 1990. iznosila je 12,5 promila, u 2000. 10,9 promila, a u 2010. godini 10,3 promila. Istovremeno je totalna stopa fertiliteta u toj zemlji smanjena s 1,58 na 1,50 djece, a između 2000. i 2010. stagnirala je na 1,50 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi.

bilježile su Irska (2,07) i Francuska (2,00); najnižu stopu zabilježile su u 2010., kao i u 2000. godini – Njemačka (1,39) i Italija (1,41), s tim da je u Njemačkoj između 2000. i 2010. godine ona neznatno porasla (s 1,38 na 1,39), dok je u Italiji njezin porast bio statistički signifikantan (porasla je s 1,24 na 1,41).

Čimbenici smanjivanja nataliteta/fertiliteta u posttranzicijskoj etapi u razdoblju 1960. – 2010. godine

Činjenica je da zapadnoeuropske zemlje imaju veliko iskustvo i najdulje vremenske serije demografsko-statističkih podataka i pokazatelja; pokazuju i visok stupanj izdiferenciranosti pojedinih etapa u razvoju stanovništva, podetapa u okviru etape demografske tranzicije te povijesnodemografskih empirijskih istraživanja (Coale, Cotts Watkins, 1986.; Chesnais, 1986., 1992.; Bongaarts, 2002.).

Temeljno pitanje koje se postavlja u pogledu značajki posttranzicijske etape u razvoju stanovništva razmatranih zapadnoeuropskih zemalja odnosi se na čimbenike koji su dugoročno, u razdoblju od pola stoljeća (1960. – 2010.), djelovali na smanjivanje nataliteta/fertiliteta. Ubrzane demografske promjene, koje se sumarno izražavaju u padu nataliteta/fertiliteta uvjetovane su u navedenom razdoblju ponajprije djelovanjem demografskih, ali i drugih *neekonomskih* čimbenika (ekonomsko-socijalnih, socio-psiholoških, socio-kulturnih) u odnosu na one čimbenike koji su djelovali u etapi „klasične“ demografske tranzicije, osobito u njezinoj središnjoj (centralnoj) podetapi. To su, kao što smo ranije naveli, tada bili prije svega *ekonomsko-socijalni čimbenici* povezani sa znatnim širenjem i djelovanjem procesa modernizacije društva na niske demografske varijable, odnosno na niske reproduktivne norme koje determiniraju broj djece u obitelji.

Među *demografskim* čimbenicima koji su u razdoblju 1960. – 2010. godine uvjetovali smanjivanje nataliteta/fertiliteta važni su sljedeći čimbenici: povećanje prosječne dobi žena pri ulasku u brak (*postponement transition*), porast prosječne dobi žena pri rođenju prvog djeteta i uz to povezano skraćivanje fertilnog razdoblja žene, dulje trajanje školovanja žena, povećanje zaposlenosti žena u nepoljoprivrednim, gradskim djelatnostima, porast broja samohranih majki, porast udjela novih oblika „zajednice života“.

U demografskoj tranziciji („klasičnoj“, „prvoj“, „standardnoj“) koja se događala u zapadnoeuropskim zemljama u drugoj polovici 19. stoljeća do početka osamdesetih godina 20. stoljeća, smanjenje nataliteta bilo je bitno uvjetovano onim ekonomsko-socijalnim čimbenicima koji su bili usmjereni na održavanje obitelji i uopće na brigu za obitelj i potomstvo, dok je u posttranzicijskoj etapi nastavak opadanja nataliteta s već postignute niske razine (od 14 promila i manje), odnosno totalne stope fertiliteta (od 2,1 djece i manje), bio pod dominantnim

utjecajem novih socio-psiholoških i socio-kulturnih čimbenika, među kojima dominiraju jačanje prava i sloboda pojedinca, povećanje njegovih životnih aspiracija i želje za samopouzdanjem i samopotvrđivanjem. Utjecaj procesa sekularizacije koji je zapažen već u doba „klasične“ demografske tranzicije (Notestein, 1953.) ogleda se u posttranzicijskoj etapi u zamjetnom smanjenju utjecaja običaja, tradicije i religije, a praćen je izrazitim povećanjem motivacije „bračnih“ parova da primjenjuju sredstva planiranja obitelji radi postignuća željenog, u postindustrijskom društvu sve manjeg broja djece. Činjenica je da imanje djece u razvijenim zemljama, osobito u uvjetima visoke zaposlenosti žena i njihova visokog stupnja školovanja, povlači za sobom određeni oportunitetni trošak vezan uz odgoj i brigu o djetetu, o njegovu zdravlju, školovanju itd. Stoga životni „partneri“, otac i majka, u takvim životnim i radnim uvjetima često smatraju da imanje djece smanjuje ukupni iznos dohotka koji zarađuju, da im ograničava slobodu trošenja dohotka i slobodu u korištenju slobodnog vremena, da im stvara zapreke u napredovanje na poslu i da smanjuje mogućnosti u postizanju karijere.

Demografske promjene u području nataliteta/fertiliteta, odnosno trend njihova smanjivanja koji dolazi do izražaja u razdoblju posttranzicijske etape u razvoju stanovništva, uvjetovane su dakle djelovanjem međusobno povezanih čimbenika – demografskih, ekonomskih i neekonomskih. Među neekonomskim čimbenicima primarno se radi o *socio-psihološkim čimbenicima* koji u novim, postindustrijskom društvu imanentnim uvjetima života i rada djeluju na smanjivanje nataliteta/fertiliteta.

Van de Kaa i mnogi demografi posttranzicijsku etapu i demografske promjene koje u njoj nastaju, napose u području smanjivanja nataliteta/fertiliteta u navedenom razdoblju, nazivaju (kako smo ranije naveli) „druga demografska tranzicija“, iako je, po našem mišljenju, precizniji naziv „posttranzicijska etapa“. Nastale demografske promjene oni objašnjavaju djelovanjem upravo navedenih *specifičnih* čimbenika nastalih u novim uvjetima života i rada u postindustrijskom društvu (Van de Kaa, Lesthaeghe, Cliquet, Bongaarts).

Težište razmatranja posttranzicijske etape u razvoju stanovništva, odnosno razmatranja o „drugoj demografskoj tranziciji“, navedeni autori stavljaju na identifikaciju socio-psiholoških i socio-kulturnih čimbenika koje smatraju glavnim uzrocima smanjivanja nataliteta/fertiliteta u toj etapi razvoja stanovništva. Socio-psihološke odrednice razvoja stanovništva u toj su etapi, prema tome, snažno povezane uz život i rad pojedinca u razvijenom, novom postindustrijskom društvu, u kojem je životni standard pojedinca usko povezan uz stupanj i kvalitetu njegova obrazovanja i uz slobodu izbora ciljeva u svim područjima života i rada.

Ne ulazeći na ovome mjestu u znanstvenu opravdanost i znanstvenu argumentaciju za uporabu naziva „druga demografska tranzicija“ i bez obzira na postojeće objektivne kritičke primjedbe na elaboraciju toga naziva koje prezentira Dirk van de Kaa³⁹ i R. Lesthaeghe, činjenica je da je njegova studija Van de Kaa „Europe's Second Demographic Transition“ (Washington D.C., 1987.) do sada najdetaljnije razmatranje uzroka koji su doveli do posttranzicijskog pada nataliteta i do transformacije dotadašnjeg već i tako niskog nataliteta i prirodnog prirasta stanovništva u zemljama zapadne Europe u nulti prirast, a u nekim zemljama i u „negativan prirast“, odnosno u prirodno smanjenje stanovništva.

Čimbenici i snage koji uvjetuju smanjivanje nataliteta/fertiliteta osobito nakon 1980. godine sažeto se izražavaju u promjenama općeprihvaćenih vrijednosti i u promjenama životnih stavova, a posebno s obzirom na niske reproduksijske norme (broj djece u obitelji). Mnogi autori, kako navodi Van de Kaa, ističu da su procesi *sekularizacije* i *individualizacije* osnovne snage koje dovode do prihvaćanja novih vrijednosti, novih stavova i životnih ciljeva. One potiču ljude da u novonastalim postindustrijskim uvjetima rada i života prekinu s običajima i tradicijom u domeni reproduksijskog ponašanja. Na taj način dominantna tendencija prema sve većem samopouzdanju i samopotvrđivanju individue i prema općem trendu jačanja slobode ličnosti uvjetuje da ljudi sve više djeluju na „individualistički način“, kao pojedinci, i da sve više zanemaruju dotada općeprihvaćene interese usmjerene prema obitelji kao temeljnoj zajednici života. Pri tome valja podvući da se „individualizam“ u takvim uvjetima općenito smatra bitnim uzrokom niskog i opadajućeg nataliteta i da upravo dominacija individualizma, u uvjetima egzistiranja raznih oblika „zajednice života“ (uz brak) bitno obilježava novo razdoblje u promjeni svijesti ljudi i u potrebi primjene modernih sredstava kontrole rađanja koje sve više rezultiraju dominacijom novih, i to niskih reproduksijskih normi u pogledu broja djece u obitelji ili nekoj drugoj „zajednici života“. Daljnji važan čimbenik opadanja nataliteta u etapi posttranzicije jest promjena stila života, stvaranje i prevladavanje potrošačkog mentaliteta („konzumerizam“) i preferiranje individualnog uživanja (hedonizam) (Schmid, 1984.; Van de Kaa, Lesthaeghe 1986.; Van de Kaa, 1987., 2008.).

Temeljnu pokretnu snagu koja djeluje na prihvaćanje novih vrijednosti života i s time u vezi novih reproduksijskih normi u postindustrijskom posttranzicijskom društvu, navedeni autori nalaze u rastućoj suprotnosti koja u razdoblju posljednjih pedeset godina postoji između „progresivizma“ i „konzervativizma“ (Schmid, 1984.; Van de Kaa, Lesthaeghe, 1986.; Van de Kaa, 1987.). Bitne sastavnice progresivizma oni nalaze u tendenciji zanemarivanja dugotrajnih običaja

³⁹ Vidjeti: Wertheimer-Baletić, 1999. i 2009.

i tradicije, religijskih shvaćanja i pogleda, s naglaskom na sve prisutnije i jače prihvaćanje univerzalnih vrijednosti koje se mogu svrstati pod pojam slobode izbora ciljeva u životu. U tom kontekstu za reprodukciju stanovništva bitna je odluka o imanju ili neimanju djece, odluka o veličini obitelji, odnosno o broju djece u obitelji, te odluka o razmaku između sukcesivnih trudnoća i rođenja.

Iz navedenoga proizlazi da su individualizam, konzumerizam i hedonizam, uza sve veću slobodu izbora životnih ciljeva, jačanje osjećaja samodovoljnosti, samopotvrđivanja i samopouzdanja pojedinca, temeljni socio-psihološki i socio-kulturni čimbenici novog ponašanja pojedinca uopće, a napose reproduktivnog ponašanja, koje u demografskom pogledu rezultira smanjivanjem nataliteta/fertiliteta, a time i prirodnog prirasta stanovništva na razinu koja je ispod zamjenske razine jednostavne generacijske reprodukcije stanovništva.

U analitičkom razmatranju trenda smanjenja nataliteta/fertiliteta u razdoblju 1960. – 2010. zaključili smo na temelju promjena nastalih u općoj stopi nataliteta, a posebno u totalnoj stopi fertiliteta, da je u pitanju opći trend, odnosno prosječna tendencija smanjenja nataliteta kao bitne dinamičke komponente prirodnog kretanja stanovništva. Pokazalo se, analizirano po pojedinim desetljećima, da je u razdoblju 1960. – 2000. godine zabilježeno permanentno smanjivanje stopa nataliteta/fertiliteta, jačeg ili slabijeg intenziteta. Međutim, u posljednjem desetljeću razmatranog polustoljetnog razdoblja, tj. u desetljeću 2000. – 2010., došlo je (kako smo napomenuli) posve neočekivano do povećanja totalne stope fertiliteta u gotovo svim razmatranim zemljama (osim Švicarske u kojoj je ta stopa stagnirala).

Ne ulazeći na ovome mjestu u to radi li se o privremenoj pojavi ili o „novom“ trendu koji će se nastaviti i nakon 2010. godine, dakle u bližoj ili daljoj budućnosti, pokazuje se da objašnjenje uzroka porasta totalne stope fertiliteta u desetljeću 2000. – 2010. godine daju dosadašnja istraživanja kroz dvije, međusobno povezane grupe čimbenika: prvu grupu čine demografsko-metodologijski čimbenici, a drugu socio-ekonomski čimbenici. (Bongaarts, Sobotka, 2012.).

Prva grupa čimbenika, *demografsko-metodologijska*, odnosi se na prestanak djelovanja tzv. periodskog tempo efekta u njegovu utjecaju na smjer promjene totalne stope fertiliteta. Taj je „efekt“ u proteklom razdoblju djelovao na „iskrivljenje“ (deformaciju) smjera promjene totalne stope fertiliteta, odnosno njezina zabilježenog smanjenja. Na to su djelovala dva razloga: prvi se razlog odnosi na prosječnu dob žene pri rođenju prvog djeteta, koja je stabilno rasla i postupno se „premještal“ iz mlađe dobi u stariju dob života⁴⁰; drugi se razlog odnosi na opo-

⁴⁰ Stalni porast prosječne dobi žena pri rađanju prvog djeteta iz mlađih dobnih grupa u starije (30 i više godina) odnosno odgode rođenja djece, neki autori nazivaju „tranzicija odgađanja“ (postpo-

ravak (porast) fertiliteta pokrenut novim brojčano povećanim kohortama žena i na porast fertiliteta (broja rođenja djece) u njihovim starijim dobnim grupama, koji su one (žene) kada su bile mlađe (u mlađim dobnim grupama) odgodile za kasniju, stariju dob (Bongaarts and Feeny, 1998.; Bongaarts, 2002.; Frejka, 2010.).

Druga grupa čimbenika koji su djelovali na zabilježeni porast fertiliteta u razmatranim zemljama u desetljeću 2000. – 2010. godine, odnosi se na *socio-ekonomske* čimbenike porasta nataliteta/fertiliteta. U grupi tih čimbenika autori (Bongaarts i Sobotka) osobito naglašavaju moguću povoljan utjecaj na fertilitet pronatalističkih politika ili obiteljskih politika u navedenim zapadnoeuropskim zemljama. Pokraj toga, utjecaj na porast fertiliteta zabilježen u tom desetljeću imali su i povoljni ekonomski trendovi, osobito smanjivanje nezaposlenosti prije 2008. godine (prije izbijanja krize), zatim smanjenje, a u nekim zemljama i obrat, u dotada postojećoj negativnoj korelaciji između razine totalne stope fertiliteta i razine ekonomskog razvoja, nadalje nastale promjene u jačanju jednakosti spolova koje se ogledaju u sve većoj i učinkovitijoj podjeli rada između majke i oca povezanoj sa sveukupnom brigom o djetetu. Do izražaja je došlo i bitno proširenje ukupne infrastrukture za pomoć zaposlenoj ženi – majci u brizi oko djece i kućanskih poslova i uopće stvaranje povoljnije „klime“ za imanje djece. Svi su se ti čimbenici pokazali djelotvornima i efikasnim, osobito u skandinavskim zemljama (ponajprije u Švedskoj), koje inače u tom pogledu imaju još od 1930-ih godina dugu tradiciju u pozitivnoj politici prema obitelji u okviru funkcioniranja države blagostanja (*welfare state*).

Zaključno razmatranje

Etapa demografske tranzicije situirana je u procesu razvoja stanovništva između predtranzicijske i posttranzicijske etape. U njoj se odvija proces prijelaza vitalnih stopa (nataliteta i mortaliteta) s visoke predtranzicijske brojčane razine na nisku posttranzicijsku razinu. Proces demografske tranzicije (demografske revolucije) uvjetovan je procesom modernizacije društva koji kao svoje parcijalne procese obuhvaća industrijalizaciju gospodarstva, urbanizaciju naselja, unapređenje zdravstvene zaštite i nova medicinska otkrića te proširenje procesa obrazovanja na sve veći broj stanovnika. Centralno mjesto u okviru etape demografske tranzicije ima tzv. središnja (centralna) tranzicijska podetapa koju bitno obilježava smanjivanje nataliteta/fertiliteta uz nastavak smanjivanja mortaliteta koje je otpočelo u ranoj tranzicijskoj podetapi. Dakle u središnjoj podetapi otpočinje primarno pod utjecajem društveno-ekonomskog razvoja, odnosno

---

nement transition). (Vidjeti: Goldstein, Sobotka and Jasilioniene, 2009, - citirano prema Bongaarts, Sobotka, 2012.).

pod utjecajem ekonomsko-socijalnih čimbenika, bitno smanjivanje nataliteta, na koje, uz utjecaj ukupnog procesa modernizacije društva, osobito djeluje kontrola rađanja. U demografskoj povijesti zemalja zapadne Europe primjena suvremenih sredstava kontrole rađanja pojavljuje se već pretkraj 18. stoljeća, a u 19., a osobito u 20. stoljeću, već je u punom zamahu.

U kronološkom rasporedu podetapa u okviru etape demografske tranzicije, nakon podetape rane i centralne tranzicije, dolazi podetapa kasne tranzicije, koju obilježava, vezano uz opadanje nataliteta i mortaliteta, postupno smanjivanje prirodnog prirasta stanovništva. Slijedom nastavka dotadašnjeg trenda smanjivanja nataliteta i mortaliteta, odnosno nakon završetka kasne tranzicijske podetape, dolazi posttranzicijska etapa, za koju je karakteristično da stope nataliteta i mortaliteta i dalje opadaju i pokazuju tendenciju približavanja, odnosno tendenciju uravnoteženja na nultoj brojčanoj razini (*zero growth*). Za razliku od „ravnoteže“ tih stopa na visokoj brojčanoj razini u predtranzicijskoj etapi, koja je bila izraz prije svega utjecaja bioloških i tradicijskih čimbenika u reprodukciji stanovništva, a odgovarala je niskom stupnju društveno-ekonomsko razvoja uz dominaciju prirodne proizvodnje i potrošnje, u posttranziciji je „ravnoteža“ između navedenih stopa na niskoj razini izraz djelovanja novih uvjeta i novih čimbenika imanentnih visokom stupnju ukupnog razvoja postignutog u postindustrijskom društvu.

Većina zemalja zapadne Europe u kojima je proces demografske tranzicije započeo u drugoj polovici 19. stoljeća a završio početkom 1980-ih godina, nalazi se otada u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva. Ta je etapa u njima nastupila u uvjetima razvijene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva u kojoj je dominantan udjel nepoljoprivrednog i gradskog stanovništva. Bitna demografska obilježja te etape jesu nizak natalitet/fertilitet, koji i dalje opada, relativno niska razina općeg i specifičnog mortaliteta (za koju se ne može očekivati daljnje znatno smanjenje, osim u slučaju pronalaska nekog novog lijeka za dosad neizlječive bolesti), regresivni (konstruktivni) tip dobne strukture jer je stanovništvo već snažno zahvaćeno procesom starenja, prihvaćanje novih životnih vrijednosti i široka primjena modernih sredstava kontrole rađanja.

Dominantna tendencija u kretanju nataliteta u zemljama zapadne Europe u razdoblju 1960. – 2000. godine bilo je njegovo smanjivanje, koje – mjereno dinamikom totalne (periodske) stope fertiliteta – pokazuje vrlo nisku brojčanu razinu, i to ispod razine reprodukcije zamjene (stopa od 2,1). Prosječna totalna stopa fertiliteta za razmatrane zemlje smanjena je s 2,7 djece u 1960. na 1,7 u 2000. godini. Nakon 2000. godine zabilježen je njezin porast u 2010. godini na prosječnu razinu od 1,9 djece na jednu ženu u fertilnoj dobi, koja je međutim

još uvijek, prosječno uzevši, nešto ispod razine koja se zahtijeva za jednostavnu reprodukciju ili za reproduksijsku zamjenu.

Na temelju gornjih razmatranja može se izvući nekoliko relevantnih zaključaka:

(1) U ukupnom pedesetogodišnjem razdoblju, između 1960. i 2010. godine, bitnu karakteristiku i „motornu snagu“ smanjivanja prirodnog prirasta stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama, predstavlja kontinuirani trend smanjivanja nataliteta/fertiliteta (uz povremene manje oscilacije). U mnogim zemljama smanjivanje nataliteta dovelo je i do prirodnog smanjenja stanovništva (prirodne depopulacije). Pri tome valja napomenuti da je to smanjenje u *podrazdoblju 1960. – 1980.* godine uvjetovano još uvijek (kao i u prethodnim godinama) primarno ekonomsko-socijalnim čimbenicima, odnosno poboljšanjem životnog standarda, iako istovremeno sve više i novim, nazovimo ih tako, *neekonomskim* čimbenicima.

(2) U *podrazdoblju 1980. – 2000.* godine u razmatranim visokorazvijenim zemljama zapadne Europe dominantan utjecaj na smanjivanje nataliteta/fertiliteta imaju *neekonomski* čimbenici, među kojima najjači utjecaj na nisku razinu nataliteta/fertiliteta ima grupa socio-psiholoških i socio-kulturnih čimbenika. Upravo zbog činjenice djelovanja tih novih sekularnih čimbenika, koji su izravni odraz promijenjenih, novonastalih uvjeta rada i života u postindustrijskom društvu, mnogi autori posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva nazivaju „druga demografska tranzicija“, iako u pogledu tog naziva među demografima ne postoji suglasnost.

(3) Koji su glavni novi neekonomski čimbenici imanentni postindustrijskom društvu u posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva u navedenim zemljama koji su uvjetovali smanjivanje nataliteta i njegovu nisku brojčanu razinu u *podrazdoblju 1980. – 2000.* godine? Radi se o prihvaćanju novih društvenih vrijednosti kao preduvjeta prihvaćanja novih ciljeva života i životnih preferencija, novih oblika „zajednica života“ (uz tradicionalnu bračnu zajednicu) i novog stila života. Tu je prije svega dominantan sekularizam i njemu imanentan individualizam u pogledu slobode izbora ciljeva i načina života u svim područjima života i rada, visoke aspiracije pojedinca u pogledu postizanja radne karijere, visok stupanj slobode i individualnih preferencija pri korištenju slobodnog vremena itd. Novi stil života ogleda se, najsazetije rečeno, u dominaciji individualizma, hedonizma i konzumerizma. U funkciji takvih prevladavajućih životnih vrijednosti, preferencija i životnih ciljeva, željeni i realizirani broj djece sve je manji, a vrijeme koje roditelji, odnosno roditelj (u samohranim „obiteljima“) utroše za podizanje i odgoj djece tretira se – s gledišta dohotka roditelja (majke i oca ili

samo majke, odnosno samo oca, kada se radi o samohranj obitelji), a često i s gledišta slobode u korištenju slobodnog vremena – kao oportunitetni trošak.

(4) U posljednjem desetljeću razmatranog pedesetogodišnjeg razdoblja, odnosno u *podrazdoblju 2000. – 2010. godine*, u gotovo svim razmatranim zemljama zapadne Europe zabilježen je, kako smo ranije vidjeli, određeni obrat u dotadašnjem smjeru kretanja fertiliteta, odnosno zabilježen je njegov porast. Taj je porast, mjereno totalnom stopom fertiliteta, bio među navedenim zemljama nejednakog intenziteta, u nekim je zemljama bio jači, u drugima slabiji. Taj je intenzitet u pojedinim zemljama ovisio, osim od utjecajima općih čimbenika (ekonomske prilike, razina nezaposlenosti, stambena politika, opseg i struktura investicija, opseg i struktura imigracije), i o specifičnim čimbenicima u pojedinim zemljama koji su utjecali na limitiranje onih uvjeta što su djelovali na smanjenje broja djece u obitelji, odnosno u nekoj drugoj „zajednici života“. Oni su sadržani prije svega u strategiji države prema razvoju stanovništva inkorporiranoj u politiku ukupnog razvoja i u određenim populacijskim politikama, odnosno u politici usmjerene prema obitelji.

(5) U demografskom pogledu na porast totalne stope fertiliteta u desetljeću 2000. – 2010. mogli su utjecati i tzv. kohortni (generacijski) čimbenici preko djelovanja generacijskog vremenskog pomaka u okviru promjena ukupne dobne strukture stanovništva koji proistječu iz pomaka određenih dobnih grupa žena iz mlađih u starije reproduktivne, fertile dobne kohorte.

(6) Činjenica je da su s obzirom na opadajući fertilitet u razdoblju 1960. – 2000. godine u dobnu grupu 20 – 30 godina u desetljeću 2000. – 2010. pristizale brojčano manje generacije. Iz toga slijedi da demografski faktor, uz ostale nepromijenjene uvjete, nije mogao djelovati na porast fertiliteta koji se u tim zemljama dogodio u desetljeću 2000. – 2010. godine. Na taj je porast u razmatranim zemljama (u nekima više, u drugima manje) nesumnjivo djelovala imigracija, u kojoj redovito sudjeluje pretežno mlađe stanovništvo (20 – 35, odnosno 40 godina), koje s obzirom na niži stupanj društvenoekonomskog razvoja i druge prateće čimbenike u zemljama podrijetla migracije obilježavaju u odnosu na zemlju primatelja migracije relativno više reprodukcijске norme.

(7) U tom kontekstu postavlja se sljedeće temeljno pitanje povezano sa zabilježenim porastom nataliteta/fertiliteta u desetljeću 2000. – 2010. godine u razmatranim zemljama zapadne Europe. Može li se na osnovi toga porasta, koji prema brojčanoj razini još uvijek nije prešao prag karakterističan za posttranzicijsku etapu (razinu totalne stope fertiliteta od 2,1), govoriti o signifikantnom obratu dotadašnjeg, dugotrajnog trenda pada nataliteta/fertiliteta, koji bi (ako se nastavi) implicirao novi dugoročni trend i s time u vezi mnoge dugoročne

buduće implikacije za kretanje ukupnog stanovništva i za usporavanje procesa starenja stanovništva, ili je u pitanju privremeni fenomen uzrokovan spletom mnogih općih, a napose specifičnih, čimbenika (statističko-metodoloških, demografskih, ekonomskih, socijalnih, socio-psiholoških, socio-kulturnih)?

Odgovor na to pitanje zahtijeva za svaku od razmatranih zemalja detaljno istraživanje čimbenika, općih i specifičnih, koji su mogli uvjetovati zabilježeni porast nataliteta, odnosno fertiliteta u navedenom desetljeću. Takvo istraživanje nesumnjivo zahtijeva i veću vremensku distancu od navedenog desetljeća i s time u vezi više vremena za dubinska demografska, socio-ekonomska, socio-kulturna i socio-psihološka istraživanja kojima bi se znanstvenom argumentacijom utvrdilo je li u pitanju nov dugoročni trend u promjeni nataliteta ili se radi samo o privremenom, specifičnim čimbenicima uvjetovanom demografskom fenomenu.

Tablica br. 1.

Stope nataliteta u zemljama zapadne Europe 1960. – 2010. godine

Zemlja	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.
Austrija	17,9	15,0	12,0	11,8	9,8	9,4
Belgija	16,9	14,7	12,6	12,4	11,2	11,7
Danska	16,6	14,4	11,2	12,3	12,6	11,9
Finska	18,5	14,0	13,2	13,1	11,0	11,4
Francuska	17,9	16,7	14,9	13,4	13,2	12,8
Njemačka	17,3	13,4	11,1	11,4	9,3	8,3
Irska	21,5	21,8	21,7	15,1	14,4	16,5
Italija	18,4	17,0	11,6	10,2	9,4	9,3
Nizozemska	20,8	18,3	12,8	13,2	13,0	11,1
Norveška	17,3	16,7	12,5	14,4	13,2	12,6
Švedska	13,7	13,7	11,7	14,5	10,2	13,0
Švicarska	17,7	16,1	11,7	12,5	10,9	10,3
V. Britanija	17,5	16,2	13,4	13,9	11,6	13,0
-	-	-	-	-	-	-
Hrvatska	18,4	13,8	14,8	11,8	9,6	0,8

Izvor: Council of Europe, 2004. (za godine 1960. do 2000; za 2010. Izvor Eurostat (godina 2010.), Demography Report 2010.

Tablica br. 2.

**Totalna (periodska) stopa fertiliteta u zemljama zapadne Europe,
 1960. – 2010. godine**

Zemlja	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.
Austrija	2,70	2,29	1,65	1,46	1,36	1,44
Belgija	2,56	2,25	1,68	1,62	1,66	1,84
Danska	2,54	1,95	1,55	1,67	1,77	1,87
Finska	2,72	1,83	1,63	1,78	1,73	1,87
Francuska	2,73	2,47	1,95	1,78	1,88	2,00
Njemačka	2,37	2,03	1,56	1,45	1,38	1,39
Irska	3,78	3,85	3,24	2,11	1,90	2,07
Italija	2,41	2,43	1,64	1,33	1,24	1,41
Nizozemska	3,12	2,57	1,60	1,62	1,72	1,79
Norveška	2,91	2,50	1,72	1,93	1,85	1,95
Švedska	2,20	1,92	1,68	2,13	1,54	1,98
Švicarska	2,44	2,10	1,55	1,58	1,50	1,50
V. Britanija	2,71	2,43	1,89	1,83	1,64	1,94
-	-	-	-	-	-	-
Hrvatska	2,20	1,83	1,92	1,67	1,40	1,46

Izvor: Ibidem, tablica br. 1.

Tablica br. 3.

Stope nataliteta u zemljama zapadne Europe 1960. – 2010. godine

Zemlja	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.
Austrija	17,9	15,0	12,0	11,8	9,8	9,4
Belgija	16,9	14,7	12,6	12,4	11,2	11,7
Danska	16,6	14,4	11,2	12,3	12,6	11,9
Finska	18,5	14,0	13,2	13,1	11,0	11,4
Francuska	17,9	16,7	14,9	13,4	13,2	12,8
Njemačka	17,3	13,4	11,1	11,4	9,3	8,3
Irska	21,5	21,8	21,7	15,1	14,4	16,5
Italija	18,4	17,0	11,6	10,2	9,4	9,3
Nizozemska	20,8	18,3	12,8	13,2	13,0	11,1
Norveška	17,3	16,7	12,5	14,4	13,2	12,6
Švedska	13,7	13,7	11,7	14,5	10,2	13,0
Švicarska	17,7	16,1	11,7	12,5	10,9	10,3
V. Britanija	17,5	16,2	13,4	13,9	11,6	13,0
-	-	-	-	-	-	-
Hrvatska	18,4	13,8	14,8	11,8	9,6	0,8

Izvor: Ibidem, tablica br. 1.

Tablica br. 4.

**Totalna (periodska) stopa fertiliteta u zemljama zapadne Europe,
 1960. – 2010. godine**

Zemlja	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.
Austrija	2,70	2,29	1,65	1,46	1,36	1,44
Belgija	2,56	2,25	1,68	1,62	1,66	1,84
Danska	2,54	1,95	1,55	1,67	1,77	1,87
Finska	2,72	1,83	1,63	1,78	1,73	1,87
Francuska	2,73	2,47	1,95	1,78	1,88	2,00
Njemačka	2,37	2,03	1,56	1,45	1,38	1,39
Irska	3,78	3,85	3,24	2,11	1,90	2,07
Italija	2,41	2,43	1,64	1,33	1,24	1,41
Nizozemska	3,12	2,57	1,60	1,62	1,72	1,79
Norveška	2,91	2,50	1,72	1,93	1,85	1,95
Švedska	2,20	1,92	1,68	2,13	1,54	1,98
Švicarska	2,44	2,10	1,55	1,58	1,50	1,50
V. Britanija	2,71	2,43	1,89	1,83	1,64	1,94
-	-	-	-	-	-	-
Hrvatska	2,20	1,83	1,92	1,67	1,40	1,46

Izvor: Ibidem, tablica br. 1.

Literatura

- Bongaarts, J. and G. Feeny* (1998), On the Quantum and Tempo of fertility, *Population and Development Review*, Vol. 28, No. 3.
- Bongaarts, J.* (2002), The end of the fertility transition in the developed world, *Population and Development Review*, Vol. 18, No.1.
- Bongaarts, J., Sobotka, T.* (2012), A demographic explanation for the recent rise in european fertility, *Population and Development Review*, Vol. 38, No.1.
- Bowen, J.* (1955), *Population*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Chesnais, J. C.* (1986), *La transition démographique*, INED, Cahier no. 113 Travaux et Development, Presses Universitaires France, Paris.
- Chesnais, J. C.* (1992), *The demographic Transition – Stages, Patterns and Economic Implications*, Clarendon Press, London.
- Cliquet, R.,* (1991), *The Second demographic transition: Facts or fiction ?*, Council of Europe, *Population Studies* No. 23, Strasbourg.
- Coale, A.J., Cotts Watkins. S.* (eds.) (1986), *The decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton.

- Council of Europe* (2000), *Recent demographic developments in Europe 2000*, Strasbourg.
- Council of Europe* (2004), *Recent demographic developments in Europe 2004*, Strasbourg.
- Covgill, A.*, (1970), *Transition Theory as general Population Theory*, u knjizi Ford, T. R., - De Jong, G. F., *Social Demography*, Prentice Hall, London.
- Easterlin, R.* (1966), *Economic-Demographic Interactions and Long Swings in Economic Growth*, *The American Economic Review*, V.
- EUROSTAT*, *Demographic Report 2010*.
- Ford, T.R., De Jong, G.F.*, (1970), *Social Demography*, Prentice Hall, London.
- Frejka, T.*, (2010), *Cohort overlays of evolving child bearing patterns: How postponement and recuperation are reflected in period fertility trends*, MPIDR, Working Paper, WP 2010- 26, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Glass, D.*, (1967), *Population Policy in Europe*, A.M. Kelley, New York.
- Huntington, S.P.*, (1997), *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, prijevod, Izvori, Zagreb.
- Karaman, I.*, (1986), *Počeci tranzicije stanovništva u Hrvatskoj i njihova socioekonomska osnova (do 1918)*, *Sociologija sela* 24 (91/94), Zagreb.
- Landry, A.*, (1909), *Les trois théories de la population*, Scientia, Paris.
- Landry, A.*, (1934), *La révolution démographique: Etudes et Essais sur les Problemén de la population*, Sirey, Paris.
- Landry, A.*, (1949), *Traité de Démographie*, Payot, Paris.
- Lesthaeghe, R.*, (1983), *A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe: An Exploration of Underlying Dimensions*, *Population and Development Review*, Vol.9., No. 3.
- Lesthaeghe, R., and D.J. van de Kaa*, (1986), *Twee Demografische Transitiees ? (Two Demographic Transitions?)* in D.J. van de Kaa and R.Lesthaeghe (eds.) *Bevolking Groei en Krimp (Population Growth and Decline)*, Deventer: van loghem, Slaterus.
- Notestein, F.W.* (1950), *The Population of the World in the Year 2000*, *Journal of American Statistical Association*, XLV.
- Notestein, F.W.* (1953), *Economic Problems of Population Change*, 8-th International Conference of Agricultural Economists, Oxford University Press.
- Notestein, F. W.*, (1944), *Population – The Long View*, u knjizi *Food for the World*, University of Chicago Press, Chicago.
- Schmid, J.* (1984), *The Backround of Recent Fertility Trend in the Member States of the Council of Europe*, *Population Studies* No. 15, Council of Europe, Strasbourg.
- Tabah, L.* (edited), *From One Demographic Transition to Another*, *Population Bulletin of the United Nations*, no. 28/1989.
- Thompson, W.S.* (1944), *Plenty of People*, Lancaster Pa., The J. Cattell Press.
- Thompson, W.S. Lewis, D.T.* (1963), *Population Problems*, Fifth Edition, Mc Graw Hill, New York.

- Thronton, A.* (2005), *Reading History Sideways: The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- United Nations*, (1974), *World Population Conference 1974, World Population Plan of Action*, Bucharest.
- United Nations (1994), *World Population Conference on Population and Development 1994, Programme on Action*, Cairo.
- Van de Kaa, D.J.* (1987), *Europe's Second Demographic Transition*, *Population Bulletin* Vol. 42, No. 1, Population Reference Bureau, Washington D.C.
- Van de Kaa, D. J.* (1998), *Postmodern Fertility Preferences: From changing value orientation to new behaviour*, Working Paper in demography, No. 74, Conference on the Global Fertility Transition, Bellagio, Italy May 1998.
- Van de Kaa, D. J.* (2008), *Demographic Transitions*, Working Paper no.: 2008/1, Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, The Hague.
- Wertheimer-Baletić, A.*, (1971), *Stanovništvo SR Hrvatske – Studije*, Školska knjiga, Zagreb.
- Wertheimer - Baletić, A.*, (1999), *Stanovništvo i razvoj*, MATE, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A.*, (2009), *Razmatranja o posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva (teorijsko-metodološki aspekti)*, u *Zborniku radova* (ur. I. Đinić, M. Raguž), *Diacoven-sia* br. 17, Đakovo – Osijek.

The Demographic Post-Transitional Stage in Western Europe – Features and Factors (1960–2010)

Summary

The paper presents the theoretical-methodological conceptualisation, the demographic-analytical interpretation, and the essential factors of the post-transitional stage in the development of the population of chosen countries in Western and North-Western Europe in the period 1960–2010. Starting from the criterion of the demarcation of individual stages in the population development, postulated by the theory of demographic transition, these stages were differentiated on the basis of the characteristic levels of vital rates (birth rate, mortality). It was shown that the post-transitional stage began at the moment when the birth rate decreased to the level of 14 parts per thousand and less, and the total fertility rate to the level of 2.1 children and less. The analysis showed that the post-transitional stage in the majority of the European countries under research occurred at the beginning of the 1980s.

An important determinant of the decrease in the natural growth in the said period was the decrease in the birth rate, while the mortality rate was decreasing significantly slower, and mostly stagnated in the decade 2000–2010. The main tendency of the natural change rate was directed towards zero natural growth, which implicates three possible resultants that became evident in the countries under research. These are: zero growth; low natural growth; natural decrease (“negative growth”).

New socio-psychological and socio-cultural factors, immanent to the post-industrial society, were the main causes of the decrease in the birth rate in the said countries during the post-transitional stage; these factors affect in a limiting fashion the number of children born in families, and relate – in the broadest sense – to the freedom of choice of life objectives, particularly to the strengthening of individualism, consumerism and hedonism. However, in the decade 2000–2010, a reversal was registered: an increase in the total fertility rate occurred in almost all the countries under research. The figure approximated the simple reproduction level, yet remained within the boundaries characteristic for the post-transitional stage in the population development.

Keywords: demographic transition, post-transitional stage, the second demographic transition, reproduction of population, total fertility rate, zero growth of population